

Адамовіч Г.Я.

Ад Патэлена да Кручкова, або Вобраз махляра-прайдзісвета ў гісторыка-тыпалагічным асвятленні

Адамовіч, Г.Я. Ад Патэлена да Кручкова, або Вобраз махляра-прайдзісвета ў гісторыка-тыпалагічным асвятленні / Г.Я. Адамовіч // Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце : матэрыялы Міжнар. навуц.-практ. канф., прысвеч. 200-годдзю Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Мінск, 5–6 лют. 2008 г. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; [рэдкал.: В.А. Максімовіч (навуц. рэд.) і інш]. – Мінск, 2008. – С. 76–83.

Прапанаваная намі схема «пакрокавай» крышталізацыі сюжэта дазваляе аналізаваць спецыфіку стварэння мастацкага вобраза, выходзячы ў пазачасавыя, пазাপрасторавыя ўмовы яго функцыянавання – ад першапачатковага штуршка, прататыпа, першакрыніцы (гістарычнай рэаліі), да канчатковага этапа яго станаўлення ў даследуемых творах (як вобраза-маскі або вобраза-тыпу). Прапанаваны алгарытм гістарычная рэалія – яе паэтызацыя ў творы – гераізацыя – ідэалізацыя, у дадзеным выпадку ўдакладняецца з папраўкаю на рода-жанравую спецыфіку твораў.

«Гаспадзін Патэлен» і «Пінская шляхта» – фарсы. Агульнасць паміж творамі варта шукаць, такім чынам, 1) у спецыфіцы фарса як жанру: В. Дунін-Марцінкевіч трапна выкарыстоўвае яго элементы, пазначаючы жанр твора, як фарс-вадэвіль, а «Гаспадзін Патэлен» – фарс, які захаваўся нароўні з іншымі ў цыкле сярэднявечных фарсаў пра загалюнага героя; 2) у падабенстве гістарычных асоб дакладней, агульначалавечых якасцей, што ўласцівы пэўным праўстаўнікам судзейскай прафесіі, – у дадзеным выпадку махлярства, ашуканства, а таксама ў падабенстве жыццёвых сітуацый, гістарычных рэалій у розных народаў, якія складваліся ў розныя часы. Адсюль наш аналіз вобраза махляра-прайдзісвета ўдакладнім спасылкамі на жанравую спецыфіку твораў (класічную структуру фарса), на асаблівасці іх ідэйна-тэматычнага зместу (відавочны тыпалагічныя сыходжанні паміж імі).

У працэсе мастацкай творчасці гісторыя часам ператвараецца ў міф або паданне, у дадзеным выпадку – у твор, дзе ў наяўнасці – персанаж выключнай ступені абагульнення. У такім творы ён праходзіць пэўныя этапы ўвасаблення, якія можна ўдакладніць па прапанаванаму алгарытму з улікам таго, што перад намі – фарс, твор камічнага характару.

У аснове твораў – гістарычная рэалія, падзея, асоба. Гістарычная рэалія, пакладзеная ў аснову «Пінскай шляхты», акрэслена Г.В. Кісялёвым: «Зачэпкай для яе паслужыла адна вельмі гучная судовая справа пра альпенскіх Цюхаеў-Ліпскіх, якіх самыя высокія ўлады змушалі перакінуцца з каталіцкай у праваслаўную веру. Заведзеная ў Мінскай духоўнай кансісторыі загадам губернскага кіраўніцтва, гэтая справа (“Справа № 38”), якая была распачата 17 лістапада 1837 года, цягнулася не многа, не мала –

трыццаць тры гады. Трыццаць тры гады абараняліся ўпартыя Цюхай-Ліпскія ад неадчэпнага націску высокіх чыноўнікаў, якім вельмі карцела вярнуць у “істинную веру” гэтыя “заблудшие души”. Не раз цягалі альпенскіх “неслухаў” у Мінск да самога праваслаўнага архіепіскапа. А калі і гэта не дапамагло, справай заняліся ўсемагутны Сінод і нават сам цар – бацюшка Расійскай імперыі» [2, с.180]. Я. Янушкевіч называе яшчэ адну аснову твора В. Дуніна-Марцінкевіча: «Яна паўстала на крута змешаным пачуцці горкага расчаравання ў тым, што праз стагоддзі лічылася каштоўнасцю, вартасцю гэтага саслоўя, – званні “шляхціца”. Колісь яно надавалася людзям выключным за гераічныя паводзіны на ратным полі, потым стала перадавацца па спадчыне, разам з “рухомай” і “нерухомай” маёмасцю і ў рэшце рэшт дэградавала» [5, с. 100]. Зразумела, што гістарычных прыкладаў гісторыя ведала нашмат болей.

Вобраз Кручкова, хоць і з’яўляецца тыповым, але таксама мае рэальны прататып (у ім згадваюцца рысы обер-пракурора Прэтасва [2, с. 211]). Перастварэнне рэальнага чалавека ў мастацкі вобраз, вылучэнне найбольш характэрных прыкмет, адметных рысаў, лаканічнасць мовы... І перад намі – герой або антыгерой, у «“*Пінскай шляхце*” – махляр, які выкарыстоўвае і сваё становішча ў “ваколіцы О... паміж балотай у глушы *Пінскага* павета”» [3, с. 46] (*дзе* ажыццяўляе свае махлярствы Кручкоў), і пэўныя якасці (пыхлівасць, самахвальства) мясцовай *шляхты* (*каго* выкарыстоўвае герой, ажыццяўляючы свае махлярствы).

Сюжэты, вобразы сярэднявечнага фарса (у т. л. «Гаспадзін Патэлен») таксама браліся непасрэдна з жыцця. Эпохай «крайняга маральнага імператыву» называе Сярэднявечча А.Д. Міхайлаў, маючы на ўвазе, што гэта быў час «вельмі дакладнага і добра распрацаванага ўяўлення пра абавязковае ў паводзінах кожнага чалавека. Гэта і падштурхнула прыхільнікаў маральна-этычных норм да бічавання заганаў, да суровага асуджэння любога адхілення ад агульнапрынятага... Амаральнасць гэтага саслоўя, адзінай сферай якога павінна была быць маральнасць, не магла не ўздзейнічаць, не ўзрушыць, не падштурхнуць да хутчэйшага яе раскрыцця і строгаму, падчас жорсткаму асуджэнню» [4, сс. 216, 255]. Судовае «кручкатворства», а таксама наяўнасць асоб, якія прызначаны ахоўваць законы, але часцей за ўсё парушаюць іх, злоўжываючы сваім становішчам, – з’ява надзвычай распаўсюджаная, так што ў літаратуры розных народаў замацавалася сталая традыцыя яе выкрыцця.

Другі этап – перастварэнне гістарычных рэалій у мастацкім творы, узнаўленне гістарычнай асобы ў якасці вобраза-персанажа, з уласцівымі яму адметнымі рысамі. Гэты ўзровень ілюструецца, напрыклад, моўнай характарыстыкай персанажаў.

Кручкоў – судовы, і для яго раскрыцця выкарыстоўваецца спецыфічная мова: «Па ўказу всеміласцівейшага цара Пятра Вялікага 1779 года, аўгуста 10-га і па Статуту Літоўскаму раздзела 3-га, параграфа 375-га...» [3, с. 53] і

інш. Пра ўжытыя ў мове гэтага персанажа канцылярызмы, штампы, «трасянку» пісалася неаднаразова. У фарсе «Гаспадзін Патэлен» таксама паўстае вобраз махляра-кручкатвора: «Он с толку сбился, ваша честь...» [1, с. 365]; «Но я затем пришел сюда, / Чтоб с позволения суда, / Встать за него...» [1, с. 367]. Відавочна падабенства вобразаў станавога прыстава Кручкова і адваката Патэлена: афіцыйна-дзелавы стыль мовы Патэлена адпавядае спецыфічнай мове Кручкова – мове судзейскага саслоўя, што, з аднаго боку, характарызуе непасрэдна самога героя, а з другога, выводзіць значэнне гэтага вобраза за межы пэўнага твора, нацыянальнай літаратуры і гістарычнага часу дзеяння.

Прапанаваны намі раней узровень гераізацыі персанажа ўдакладнім са спасылкаю на жанравую спецыфіку твораў: у фарсе адбываецца дэгераізацыя персанажаў, яна паўстае як вобразы камічныя. Так, судовыя павінны ажыццяўляць «вышэйшую» праўду, справядлівасць у дачыненні да закона і да законапаслухмяных. Як ажыццяўляецца гэта «праўда і справядлівасць» – выразна бачна ў творах. У французскім: Патэлен: «...Согласен ли во имя блага / Ты врать под строгою присягой, / Чтоб обмануть коронный суд? / Во-первых, как тебя зовут?» [1, с. 364]. Ужытае ў рускім перакладзе слова «коронный» можна суаднесці са зваротам герояў да Кручкова – «Найяснейшая Карона» [3, сс. 54, 55 і інш.]. Аб выкарыстанні гэтага паняцця «каронны», «карона» ў творы беларускага драматурга напісана шмат (Я. Янушкевіч [5, с. 102] і інш.). У беларускім: Кручкоў: «Ну, пане Піскулькін, пачкінь, Вашэць, заляцанкі, і бярыся за дзела. Тут, брат, нам прыгожае жніво...» [3, с. 54] і г. д.

Больш высокая ступень мастацкай распрацоўкі вобраза выяўляецца на наступным узроўні: у эпічных творах адбываецца ідэалізацыя героя, у сатырычнай прозе або ў фарсе – развянчанне, высмейванне герояў, выкрыццё тых злых чынных дзеянняў, якія героі здзяйсняюць у сваю карысць, супраць закона, а значыць, супраць звычайнага чалавека. У творах выкрываецца махлярства, можна сказаць, прадстаўленае ў вышэйшай ступені, не проста як агідная з'ява, распаўсюджаная ў грамадстве, але і як своеасаблівае майстэрства – майстэрства карыстацца сваім становішчам так, што чытач не можа не падзівіцца падобнай спрытнасці, выдумцы, нахабству.

Так, да Патэлена ананімны аўтар ставіцца неадназначна: высмейваючы яго прадажнасць, нахабства, махлярствы, ён разам з тым не можа не захапляцца яго напорыстасцю, выдумкай, спрытнасцю. Патэлен, які хітрасцю набыў у купца сукно, выступае ў судзе абаронцам яго слугі-пастуха. Папярэдне ён дамовіўся з пастухом, што той, каб выйграць справу, на ўсе пытанні будзе адказваць адно слова: «Бе!»: «Тогда-то слово я возьму / И объясню им, что к чему: / Что он, живя в среде овечьей, / Отвык от речи человечей...» [1, с. 364]. У судзе суконшчык пазнаў у адвакаце чалавека, які яго падмануў, і ад абвінавачванняў пастуха перайшоў да

абвінавачванняў Патэлена. Паколькі на ўсе пытанні суддзі пастух адказваў «бе», то суддзя быў канчаткова збіты з панталыку і адмовіў купцу ў яго іску да пастуха. Патэлен спрабуе атрымаць ад пастуха грошы за сваю дапамогу, але дарэмна: «Плати без “бе” и без заминки... / Брось дурацкие ужимки!... / Нет, меня с моей тарелки / Он кормит!.. / Что делать! Яйца учат кур. / Я самый хитрый бедокур, / Пройдоха, ярмарочный плут, / Что обманул бы страшный суд, / Я над сутягами сутяга, / И вдруг – такая передрыга! / Последний шут меня дурачит!..» [1, с. 369]. Пастух падманвае адваката, як дагэтуль падманваў суддзю і былога гаспадара.

Вобраз Кручкова ў п'есе «Пінская шляхта» таксама не трактуецца аднабакова як выключна агідны тып. Стаўленне да яго больш складанае: гэты чалавек спаўна выкарыстоўвае сваё службовае становішча, хітрамудра і як толькі можна (ці наадварот, няможна) нажывае ўласнае багацце. Але разам з тым ён вынаходліва і ўмела карыстаецца цемтатой і забітасцю адных, самахвальствам і ганарлівасцю другіх, жадаючым ажыццявіць сваё шчасце трэціх. І да ўсіх ён знаходзіць падыходы, каб не толькі цяпер і тут узбагаціцца, але і каб мець надалей прыбытак са сваёй справы. Так, ён пачынае сварку паміж іншымі шляхцічамі, Альпенскім і Статкевічам: «Не ка мне, не ка мне, – няхай у суд падаюць, таты прыеду на следства! Бываеце здаровы! (Выходзіць...)» [3, с. 62]. Такі вобраз злачынцы як неардынарнай асобы шырока прадстаўлены ў сусветнай літаратуры, напрыклад, у махлярскім рамане.

Наступны ўзровень вобразнага пераасэнсавання гістарычнай рэаліі ў мастацкім творы – ператварэнне персанажа ў вобраз асаблівай згушчанасці, ёмістасці, лаканічнай выразнасці – ў вобраз-маску (Патэлен) або вобраз-тып (Кручкоў). Гаваркое прозвішча – Кручкоў – сведчанне ўстойлівасці тыпа, як і само паняцце «кручкатворства». І прозвішча Патэлен стала добра вядомым: «фігура прайдохі-кручкатвора Патэлена набыла такую вялікую папулярнасць, што выклікала стварэнне шэрагу фарсаў, якія адлюстроўваюць іншыя штукарствы гэтага ж героя (фарс “Завяшчанне Патэлена” і інш.)» [1, с. 363]. Устойлівасць вобраза служыць таксама тыпалагічнай адзнакай фарса.

Фарс – від народнага тэатра, ставіўся на гарадской плошчы. Самі абставіны ўзнікнення і функцыянавання фарса прадвызначылі спецыфіку яго крышталізацыі ў сістэме драматургічных жанраў Сярэднявечча. У кананічнай структуры жанра – устойлівыя вобразы-маскі: слугі-праныры (прайдохі), воіна-самахвала, урача-махляра, судзейскага-кручкатвора (ашуканцы).

«Пінская шляхта» В. Дуніна-Марцінкевіча і па гэтым паказчыку адпавядае жанраваму вызначэнню фарса. Пра тое, што ў структуры твора таксама прысутнічае вобраз-маска махляра-кручкатвора, нагадваюць шматлікія выслоўі. Іх выкарыстоўваюць героі п'есы, характарызуючы судзейскае саслоўе, што сведчыць пра ўстойлівасць і сфарміраванасць

адносін да прадстаўнікоў суда з боку простых людзей, пра замацаванне ў народным асяроддзі ўяўлення пра адмысловыя паводзіны службаў закона. Харытон Куторга: «Заўважце толькі – у яго і рукі даўжэй, як у другіх людзей. Ты ведаеш яго прыпавесць: чорна-бела ўсё перадзелае... Дзе ўнадзіцца юрыста, вымяце хату дачыста. Такіх дзіваў нагаворыць, так многа кручкоў натворыць, што пачасаўшы затылак, не рассупоніш памылак. Не дасі – цябе замучыць. Добра стара казка вучыць: дзярэ каза ў лесе лозу, воўк дзярэ ў лесе козу, а ваўка – мужык Іван, а Івана – ясны пан, пана ўжо дзярэ юрыста, а юрыста – д’яблаў трыста» [3, с. 92-98].

Наяўнасць афарыстычна выразнай мовы сведчыць не толькі пра майстэрства В. Дуніна-Марцінкевіча як пісьменніка, але і пра тое, што ўжо ў народнай свядомасці ўсталяваліся і замацаваліся пэўныя трывалыя адносіны і ўспрыманне кожнага з саслоўяў грамадства, саслоўя абаронцаў закону – з ліку тых, адносіны да каго былі выразна акрэсленыя і ўстойліва замацаваныя. Можна сцвярджаць, што пры ўсім адрозненні персанажаў паміж сабой, схема стварэння вобраза махляра-кручкатвора ў адным і другім творах аднолькавая. Адзіны алгарытм, згодна з якім пабудаваны вобразы махляроў-кручкатвораў, сведчыць пра пашыранасць, цыклічнасць, нават невыпадковасць з’явы – з’явы кручкатворства, г. зн. пра яе тыповасць або ўкаранёнасць у ладзе жыцця, форме жыццядзейнасці, спосабах функцыянавання судзейскага саслоўя ў грамадстве і самога грамадства ў цэлым.

У працэсе мастацкай творчасці гісторыя часам ператвараецца ў міф або паданне, у дадзеным выпадку – у твор, дзе ў наяўнасці – персанаж выключнай ступені абагульнення. У такім творы ён праходзіць наступныя крокі (этапы) ўвасаблення, якія можна ўдакладніць па прапанаваным алгарытму з улікам таго, што перад намі – фарс, твор камічнага характару.

Літаратура

1. Зарубежная літаратура средних веков : учеб. пособие : в 2 вып. / сост. Б.И. Пуришев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1974. – [Вып. 1] : Латинская, кельтская, скандинавская, провансальская, французская литературы. – 399 с.
2. Кісялёў, Г.В. Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча : спроба навук. сіст. дак. і матэрыялаў / Г.В. Кісялёў. – Мінск : Універсітэцкае, 1988. – 160 с.
3. Класіка : да 200-годдзя з дня нараджэння В. Дуніна-Марцінкевіча / уклад. Я. Янушкевіч. – Мінск : В. Хурсік, 2008. – 239 с.
4. Михайлов, А.Д. Старофранцузская городская повесть фаблио и вопросы специфики средневековой пародии и сатиры / А.Д.

Михайлов ; Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. ; отв. ред. Е.М. Мелетинский. – М., 1986. – 348 с.

5. Янушкевіч, Я.Я. Беларускі дудар: праблемы славянскіх уплываў і традыцый у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча / Я.Я. Янушкевіч ; Акад. навук БССР, Ін-т літ. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 141 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ